

З. Шадкам^{1*}, О.О. Тұяқбаев², У.Т. Қыдырбаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Познань А.Мицкевич университеті, Польша, Познань қ.

³«Ғылым ордасы» РМК, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

«ДАСТҰР АЛ-‘ИЛĀЖ» МЕДИЦИНАЛЫҚ ТРАКТАТЫНЫҢ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілдерінің орта ғасырдағы тарихи даму кезеңдерін еске алатын болсақ, Орта Азия аймағында Қарахан дәуірінен бастап, көптеген зерттеулерде шағатай тілі атауымен аталып, араб әліпбиіне негізделген түркі тілінде жазылған еңбектерді жиі кездестіреміз. Мақаладағы зерттеуімізге арқау болған «Дастұр ал-‘илāж» трактаты мәтінінің тілін, орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктерін зерттей келе оны шығыс түркі немесе ортағасырлық әдеби түркі тілі деп аталған шағатай тіліндегі шығарма деп санаймыз. XV – XX ғасырларда жазылған шағатай тіліндегі еңбектер ішінара тілдік құрылымы, жазылу кезеңі мен мазмұны жағынан ерекшеленеді. Солардың ішінде түркі тілінің ғылыми тіл ретіндегі әлеуетін дамытқан медициналық шығармалар түркологиялық, лингвистикалық зерттеулер тұрғысынан қаралу керек деп білеміз. Шығарманың парсы нұсқаларында трактат көшпенді өзбек ханы – Әбу Сағид ханның бұйрығымен 1527 жылы аяқталғандығы және оған сыйға тартылғандығы айтылады. Демек, Я. Экманның классификациясына сай, бұл трактаттың жазылу уақыты шығыс түркі тілінің классикалық дәуірінен кейінгі кезеңге келеді. Мақалада «Дастұр ал-‘илāж» трактаты негізінде XVI ғ. медициналық шығармалардың тілдік ерекшелігіне тоқталамыз. Ол үшін шығарманың қолжазбасында кездесетін зат есімдердің, өсімдік, аң және адам ағзасына байланысты атаулардың фонетикалық ерекшеліктері мен кірме сөздердің жазылу емлесіне талдау жасаймыз.

Түйін сөздер: салыстырмалы фонетика, орта ғасыр түркі тілі, орфографиялық ерекшеліктер, түркітану, түпнұсқа мәтін.

Z. Shadkam¹, O.O. Tuyakbayev², U.T. Kydyrbayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Poznań University A. Mitskevich, Poland, Poznań

³RSE “Gylym Ordasy”, Kazakhstan, Almaty

e-mail: zubaida.68@gmail.com,

Spelling and phonetic features of the medical treatise “Dastur al-‘ilaj”

If we recall the historical development of the Turkic languages in the Middle Ages, in the Central Asian region since the Karakhanid period, in many studies we see works written in the Turkic language, based on the Arabic alphabet, called the Chagatai language. In this article, having studied the linguistic, spelling and phonetic features of the handwritten text of the treatise “Dastur al-ilaj”, we consider it a work in the Chagatai language, called the Eastern Turkic or medieval literary Turkic language. Manuscripts written in the XV-XX centuries. in Chagatai differ in language structure, period of writing and content. In our opinion, medical works that develop the potential of the Turkic language as a scientific language should be considered from the point of view of Turkological and linguistic studies. The Persian versions of the work say that the treatise was completed in 1527 by order of the nomadic Uzbek Khan Abu Sagid Khan. Therefore, according to the classification of J. Ekman, the date of writing this treatise refers to the period after the classical era of the Eastern Turkic language. Based on the treatise “Dastur al-‘ilaj”, the article examines the linguistic features of medical works of the 16th century.

Thus, in the original text, an analysis was made of the phonetic features of nouns, the phonetic features of the names of plants, animals, body parts and internal organs of a person, as well as the spelling of borrowed words.

Key words: comparative phonetics, medieval Turkic language, spelling peculiarities, Turkic studies, original text.

3. Шадкам¹, О.О.Туякбаев², У.Т. Кыдырбаева³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Познаньский университет им. А. Мицкевича, Польша, г. Познань

³РГП «Ғылым ордасы», Казахстан, г. Алматы

e-mail: Zubaida.Shadkam@kaznu.kz

Орфографические и фонетические особенности медицинского трактата «Дастур ал-‘иладж»

Если вспомнить периоды исторического развития тюркских языков в Средние века, то нередко встречаются произведения, написанные на тюркском языке, основанном на арабском алфавите, называемом во многих исследованиях чагатайским языком, начиная с караханского периода в Средней Азии. Изучив языковые, орфографические и фонетические особенности текста трактата «Дастур ал-‘иладж» на основании нашего исследования в статье, мы считаем его произведением на чагатайском языке, который называют восточно-тюркским или средневековым литературным тюркским языком. Произведения на чагатайском языке, написанные в XV–XX веках, частично различаются по языковой структуре, периоду написания и содержанию. Среди них мы считаем, что медицинские работы, развивающие потенциал турецкого языка как научного языка, следует рассматривать с точки зрения тюркологических и лингвистических исследований. В персидских вариантах произведения сказано, что трактат был закончен в 1527 году по приказу кочевого узбекского хана Абу Сагид хана и подарен ему. Следовательно, по классификации Я. Экмана, дата написания этого трактата относится к периоду после классической эпохи восточно-тюркского языка. В статье на основе трактата «Дастур ал-‘иладж» рассматриваются лингвистические особенности медицинских произведений XVI века.

Таким образом в данной статье проведен анализ фонетических особенностей существительных, фонетические особенности названий растений, животных, частей тела и внутренние органы человека, а также правописания заимствованных слов.

Ключевые слова: сравнительная фонетика, средневековый тюркский язык, особенности правописания, тюркология, оригинальный текст.

Кіріспе

Қазақ тіл тарихында орта ғасырлық жазба ескерткіштердің алар орны ерекше. Солардың бірі Сұлтан Әли ал-Хорасанидің «Дастұр ал-‘илāж» атты медициналық трактатының шығыс түркі тілінде жазылған қолжазба нұсқасы. Аталған еңбекте көшпелі халықтардың дәстүрлі емдеу тәсілдері мен шығыс медицинасын өзара сабақтастыра отырып, адам бойындағы ауру сырқаулардан айығудың жолын көрестуге тырысады. «Дастұр ал-‘илāж» трактаты құрылымы жағынан кіріспе және екі негізгі тараудан тұрады. Он алты баптан тұратын кіріспе мен тараулардың әр бабы бірнеше бөлімдерге және бөлімшелерге бөлінген. Кез келген ортағасырлық еңбектерге құран аяттары мен пайғамбар хадистерін негізге алу дәстүрінен кенже қалмаған бұл еңбекте, жалпы медицинаның ғылым ретіндегі және адам өміріндегі пайдасы мен орнына тоқталып қана қоймай, адам денсаулығын сақтауға байланысты өз дәуірінен бұрынғы емшілердің насихаттарын да баян еткен. Жалпы еңбекте ауыр немесе жеңіл дертке шалдыққан адам ағзасына сипаттама бере отырып, оларды дертінен айықтыруда түрлі емдеу шараларын және сол емдік шараларға қолданылатын жануарлар мен өсімдіктер, мине-

ралды заттар, тіпті жәндіктердің әртүрлі ағзалары мен сұйықтықтарын пайдалану тәсілдерін және ем-дом алғаннан кейінгі ағзадағы өзгерістердің сипатын айқындауға тырысқан [Шадкам, 2021: 184].

Аталған еңбектің парсы тіліндегі нұсқасы Үндістанның Хайдарабадтағы Низами кітапханасында сақталған ең көне қолжазбаның негізінде 1282/1865 ж. Делиде жарияланып, 1301/1884 жылы Лакхнау қаласында басылып шыққан. Сонымен қатар еңбектің парсы және шағатай тілдеріндегі нұсқалары Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Иран, Түркия, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Германияның сирек қорларында сақталған. Батыс Еуропа мен Иран кітапхана қорларында сақталған «Дастұр ал-‘илāж» қолжазбалары Блоше (Blochet) [Blochet, 1905-1934: 121-133], Рье (Rieu) [Rieu, 1895: 11], Перч (Pertsch) [Vierter, 1888: 580. №612, 581, №613], Кешаварз (Keshavarz) [Keshavarz, 1986: 178-183, №56a-n] каталогтарында сипатталған [Шадкам, 2021: 104].

Орта Азиядағы медициналық еңбектердің басым көпшілігі бастапқы кезде араб тілінде жарық көрген. Тек XII ғ. бастап парсы тілінде жарияланған еңбектердің шағатай және көне қыпшақ тілдерінде жарық көрген қолжазба

нұсқаларының Орталық Азияда жеткілікті деңгейде зерттелмеуі нәтижесінде нақты қай кезеңдерге тән екендігі анықталмаған.

Орталық Азия аумағында Ә. Темір билігі тұсында дамыған шипагерлік дәстүр шайбандықтар, аштархандықтар мен Қазақ, Сібір хандықтарында да жалғасын тауып отырған. Шағатай өңіріндегі медицинаға қатысты мәтіндердің тарихын 1506 жылы грек дәрігері Толозанның шығыс түркі тілінде жазылған *Esṣāḡu'l-Eṭṭbbā* атты еңбегінен бастауға болады. Еңбекті парсы тіліне аударған Ш.Сакип шығыс түркі тіліндегі нұсқаның дұрыстығына көз жеткізген [Vaner, 1939: 129].

Шағатай өңіріне тән медициналық мәтіндердің бірі Алберт Вон Ле Кок тарапынан неміс тіліне аударылып транскрипцияланған 767 жолдан тұратын араб графикасымен жазылған өзбек тіліндегі *Tib Kitābi* атты шығарма. Түрік ғалымдары Терзиоғлу мен Серткая еңбектің жазылу кезеңін XVII- XVIII ғасыр деп көрсетеді [Arslan, Uysal, 2020: 380].

Өзірбайжан ғалымы, 200-ден астам ғылыми еңбектің авторы, оннан астам ортағасырлық медициналық шығарманы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген профессор Ф. Алекберли, Камал ад-Кашанидің «Аруах әл-аджсад» (XIV ғ.), Муртуза Галу хан Шамлуның «Хирга» (XVII ғ.), Абу әл-Хасан Марагидің «Муаллиджат-и мунфаридә» (XVIII ғ.) шығармаларын алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттелген. Алайда ғалымдардың барлығы жоғарыда аталған еңбектерінде Сұлтан Әли ал-Хурасанидің «Дастұр ал-‘иләж» атты медициналық трактатына қатысты қысқа ғана сипаттама беріп отырған. Аталған трактаттың далалық халық медицинасын зерттеудегі деректік маңызы жайында терең тоқталмаған және түпнұсқа мәтіні тілдік тұрғыдан толыққанды зерттелмеген.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Сан ғасырлардан бері ұпактан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан тарихи жәдігерлерді зерттеу арқылы әр ұлт төл мәдениетін, дүниетанымын, тілі мен тарихына шолу жасайды. AP09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық ғылыми жоба аясында зерттеуге алынған медициналық қолжазба мәтінінің түпнұсқасы мен транскрипциясы зерттеу мақаласының нысаны ретінде алынды. Транскрипцияланған мәтінді талдау, лексикалық, фонетикалық және

морфологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу жұмыстың негізгі міндетін құрайды. Зерттеудің мақсаты алға қойылған міндеттерді орындау нәтижесінде мәтін тілінің фонетикалық және орфографиялық ерекшеліктерін анықтау және ұсыну арқылы нәтижеге жетуді көздейді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Медициналық мәтіндер тіл және ғылым тарихында маңызды орынға ие. Мұндай мәтіндердің тілін зерттеу түркі тілдерінің тарихи даму кезеңдеріндегі ішкі өзгерістері мен ерекшеліктерін, сонымен қатар сөздік қорға әсер еткен шет тілдерінің элементтері негізінде түркі тілдерінің басқа тілдермен өзара қарым-қатынасының сипатын айқындауға мүмкіншілік береді.

Зерттеу жұмысын жүзеге асыруда мәтін талдауға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін сараптау, салыстыру және жүйелеу арқылы жинақталған материалдар негізінде түркі негізді және кірме сөздерден құралған өсімдік, жан-жануар, ауру түрлері мен адам ағзасына байланысты атаулардың талдануы тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи және сипаттама әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Түркілердің ортағасырлық жазба жәдігерлерінде тіл, әдебиет, өнер, діни және басқа да ғылыми танымдық тақырыптармен қоса, дала дәстүрінің ажырамас бір бөлігі ретінде танылып әлі де жалғасын тауып келе жатқан дәстүрлі емдеу тәсілдеріне қатысты еңбектер де биліктегі тұлғалардың назарынан тыс қалған емес. Солардың бірі 1510-1530 жылдары билік құрған шайбандық сұлтан Әбу Мансұр Көшкінші ханның және оның ұлы Әбу Сайид ханның (1530-1533) ұсынысымен сарай дәрігері Сұлтан ‘Али ал-Хурасанидің қаламынан шыққан «Дастұр ал-‘иләж» еңбегінің шағатай тіліндегі нұсқасы. Шығарма шығыс медицинасының көшпелі халықтардың емдік дәстүрімен өзара байланыстыра зерттеп көрсетуі жағынан өзіндік ерекшелікке ие болған. Аталған шығарманың қазіргі таңда отандық және шетелдік сирек қорларда сақталған парсы және орта ғасыр түркі тіліндегі (шағатай) бірнеше қолжазба нұсқаларын көруге болады [Шадкам, 2021:104].

Зерттеу мәтіні

Тіл дыбыстарының жүйелі әрі күрделі құбылыс екендігі және тілдің дамуы мен өзгеруінде елеулі орын алатындығын ескеру қажет. Тарихи түпнұсқа мәтіндерді зерттеуде дыбыстарға тән басты ерекшеліктерді айтпағанда (биологиялық, физикалық, әлеуметтік) жеке фонетикалық зерттеулердің салалары, атап айтқанда сипаттамалы, тарихи, салыстырмалы фонетика өте маңызды.

Қазақ тілінің фонетикасында Қ. Жұбанов, үндестік заңының тек дауыстыларға ғана тән құбылыс емес, дауыссыз дыбыстарға да байланысты күрделі құбылыс екенін атап көрсеткен [Қалиев, 2014:12]. Әрине, бұл туыстас түркі тілдерінің басым көпшілігіне де тән құбылыс. Қолжазба мәтіндерінің фонетикалық құбылысын зерттеуде жазу емлесінің сақталуы немесе сақталмауы мәселелері назардан тыс қалмауы тиіс. Жазба тілде дыбыстарды таңбалау үшін әріп қолданылады. Егер екеуінің ара жігін ажырататын болсақ, дыбыс – тарихи кезеңдерге қатысты түбегейлі өзгерістерге көп ұшырамайтын табиғи тұрақты құбылыс; әріп – дыбыстың таңбасы ретінде қолданылатын шартты белгі, яғни ол өзгермелі. Зерттеуге алынған мәтіннің таңбалануы араб әліпбиіне негізделгенін ескеретін болсақ, мәтіннің фонетикалық ерекшеліктерін зерттеуде түркі тілдерінің тарихи дамуы мен қазіргі қазақ тіліндегі қолдану мәселелеріне сүйену қажет. «Дастұр ал-‘иләж» түпнұсқа мәтіні жазылу мерзімі мен түріне қарай ортағасырлық әдеби түркі тілінің соңғы дәуіріне жатады. Сондықтан мәтіннің фонетикалық ерекшеліктерін анықтауда ортағасырлық әдеби түркі тілінің соңғы дәуіріне тән сипаттамалар негізінде жүзеге асырылды. Сонымен қатар қазіргі қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері және осы ерекшеліктерге кірме сөздердің бейімделуі мәселесі де қарастырылады.

Орфографиялық ерекшеліктері

Шығыс түркі немесе Орта Азиядағы ортағасырлық түркі әдеби тілі – Қарахан және Хорезм дәуірінің жалғасы ретінде XV ғасырда Әмір Темірдің билігі кезінде қарқынды дамып, Әлішер Науаи шығармалары негізінде классикалық әдеби тіл деңгейіне жеткен. XV–XX ғасырлар арасында Анадолы түркілерінен тыс Орта Азиядағы түркі халықтары қолданған тарихи жазба тіл ретінде сипатталады.

«Дастұр ал-‘иләж» трактатының парсы және ортағасырлық түркі (шағатай) тілінде жазылған екі нұсқасы жайында жоғарыда айтылды. Біздің қолымыздағы түркі тіліндегі қолжазба нұсқасында кездесетін араб және парсы негізді кірме сөздердің, медициналық терминдердің, атаулар мен өлшем бірліктердің түркі тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне қарай қалай бейімделгендігін байқаймыз. Мысалы: қазіргі қазақ тілінде кеңінен қолданылып жүрген «адыраспан» өсімдік атауы парсы тіліндегі هزار اسپند (*hezar espan*) сөзінің түркі тілінің фонетикалық ерекшелігіне икемделіп, ادريسمن *adrisman* (55a/1) түрінде берілген.

Сонымен қатар орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштеріне тән емле қателіктері көбіне араб және парсы негізді сөздердің жазылуында кездеседі. Мысалы: түп негізі парсы тілінен алынған *tili dorost* (тілі үлкейіп кету/ ірі) сөзінің соңындағы қатаң дауыссыз /-t/ түсіп қалғандығын ئۇش (3a/7) байқаймыз. Парсы негізді тұқым сөзі кейбір жерде توخوم (*tohum*) تخم (*tohm*) (20a/6, 24a/8) түрінде жазылған.

Қолжазбадағы орфографиялық ерекшеліктерге талдау жасағанда, араб тілінде дауысты дыбыстардың таңбаланбауы мен дауыссыз дыбыстардың жуан немесе жіңішкелік белгісіне қарай қолдану ерекшеліктерін де естен шығармау қажет. Кірме сөздерге түркі негізді жұрнақтардың жалғануында үндестік заңдылығының сақталмау ерекшелігі ортағасырлық шығармалардың жазылуында жиі кездесетін құбылыс. Зерттеліп отырған қолжазба мәтінде де *hakim+ga* (1b/1), *tabīb+lar+niñ* (2a/1), *bende+lar+i+ga* (2b/3) м.б. сөздерде орын алған.

Араб және парсы фонетикасының ерекшелігіне тән дауыссыздардың жуан және жіңішкелік белгісіне қарай /t/ және /s/ дауыссыздары ‘ط’ және ‘ص’ емес, ‘ت’ және ‘س’ түрінде түркі негізді تفرق (*tofrac*) (39b/1), سریق (*sariq*) (62a/5, 62b/1) сияқты сөздерде сақталмағандығын көреміз.

Мәтінде кейбір түркі негізді sarıq (24b/1, 53a/3) ~ sarıġ (4b/9, 7a/2), boġuz (31b/4, 57b/4) ~ buġaz (5a/1, 9b/9), turman (57b/1, 9) ~ tuman (53b/6, 57a/8), işse (25a/8) ~ şişse (49b/2, 67b/6) сияқты мағыналас сөздердің жазылуында бірізділіктің жоқтығын байқауға болады.

Жалғау және жұрнақтардың кейбір жерде бірге açılur (37b/8), بولغای (*bolġay*) (38a/5), ал кейбір жерлерде бөлек жазылуы اوفكه سینی (*öfkesini*) (56b/4), سارمساق نی (*sarımsaġnı*) (58a/1)

белгілі бір заңдылықтарға бағынбайды. Сонымен қатар орта түркі жазба тілінде жиі кездесетін қазақ тіліндегі /h/ дыбысының жазылу ерекшелігі түпнұсқада /ng/ дыбыстарының тіркесуі арқылы берілген. Мәтін транскрипциясында /ŋ/ түрінде таңбаланды.

Ортағасырлық әдеби түркі тілінде жазылған шығармалардың араб әліпбиіне негізделгендігі түркі тілінің дауысты дыбыстарын дәл және нақты көрсетуде жеткіліксіз болғандығы зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Жалпы түркі тіліндегі /è/ дыбысы, яғни Енисей жазба ескерткіштерінде кездесетін кейбір сөздердің жазылуында қолданылған жабық қысаң /è/ дыбысының қолданылуы және таңбалану мәселесі ортағасырлық әдеби түркі тілінде де нақты көрініс таппаған. Араб әліпбиінің дауыссыз дыбыстарды таңбалаудағы мүмкіндіктері жеткілікті болғанымен, кейбір жағдайда екі түрлі түркі негізді дыбыстарды таңбалауда тек бір әріпті қолданғандығын байқаймыз. Мысалы: ب (бе) әрібі - /b/ және /p/ дыбыстарын; ج (жим) әрібі - /ж/ (/дж/) және /ч/ дыбыстарын таңбалауда қолданылған. Осы кезеңдегі шығыс түркі тілінде дауыссыз дыбыстардың өзгеруі мен үндесуі де біркелкі емес екендігі анықталған.

Түпнұсқа мәтінді зерттегенде дыбыстардың дұрыс таңбалануы маңызды болғандықтан олардың жазылу ерекшеліктері де назардан тыс қалмайды. Олардың кейбірін дыбыстық ерекшеліктеріне қарай төмендегідей топтастыруға болады.

- /a/ дыбысы: сөз басында және сөз ортасында әліп кейде (ا) кейде (آ) түрінде жазылған: داروسی (darusi) (2a/4), آلدیم (aldim) (1b/5), تول (tola) (22b/2), بولمسه (bolmasa) (29a/5).

- /e/ дыбысы: сөз басында әліп (e); сөз ортасында кейде әліп (e), кейде таңбаланбаған; ал сөз соңында he (e) кейде әліп (e) көрсетілген: اكر (eger) (29b/1), بىرله (birle) (30a/6), كوتارور (köterür) (16a/9), كيشى كا (kişige) (18b/1).

- /i/ және /ı/ (/y/) дыбыстары: сөз басында (i) және (ı); сөз ортасында және сөз соңында (ı) кейбір жерде таңбаланбаған: ايط (it) (36b/4), قلیب (qılıp) (12a/9), بولغای (bolğay) (2a/4), اوتتى (ötini) (7b/1), اچكای (içkey) (27b/3).

- /o/, /ö/ (/ø/) және /u/, /ü/ (/y/) дыбыстары: сөз басында (o), сөз ортасы және сөз соңында (o) таңбаларымен көрсетілген: بولور (bolur) (27b/6), اوتتى (ötini) (13a/4), اولدور (oldur) (17a/5), بو (bu) (18b/4).

- /g/ және /ğ/ (/f/) дыбыстары: сөз басы, ортасы және соңында (ك) және (غ) түрінде берілген: بىرگای (birgey) (12b/4), گىلىنى (gülini) (24b/4), اوروغ (urug) (28a/6), يوغوروب (yoğurup) (34a/8).

- /ŋ/ дыбысы: сөз ортасы мен сөз соңында /ng/ дыбыстарының тіркесуімен кездеседі: رنىكى (reñi) (60a/5), كيشى نىنىك (kişiniñ) (68b/5), انىنىك (anıñ) (69a/8).

- /t/ және /t/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (ت) және (ط) таңбаларымен берілген. Алайда жоғарыда көрсетілгендей, кейбір жердерде араб тілінің жазу ережесін сақтамаған: قورتتى (qurtı) (25b/3), تورث (tört) (26a/2), آط (at) (28a/5), طعام (tağam) (59b/3). Сонымен қатар, жуан және жіңішке қатарда қолданылатын дыбыстардың жазылу ережесі түркі негізді ايط (it) (12a/7) сөзінде сақталмаған.

- /p/ (/p/) және /b/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (ب), кейбір парсы тілінен енген сөздерде (پ) түрінде таңбаланған. Сөз соңында етістіктердің соңына жалғанған көсемше жұрнағында жиі кездеседі: بولور (bulur) (3a/3), قلیب (qılıp) (14b/3), پيدا (peydā) (22a/1).

- /s/ және /š/ дыбыстары: сөз басында, ортасында және соңында (س) және (ص) таңбаларымен берілген. Араб және парсы негізді сөздер араб графикасының негізгі заңдылықтарына қарай жазылса, түркі негізді кейбір сөздерде бұл заңдылық сақталмаған: ساریق (sarıq) (60b/4), بىرسه (birse) (20a/2), فصل (faşıl) (12b/2), صفرا (şafra) (18a/1). Парсы негізді бірнеше сөзде /š/ дыбысы (ث) кездеседі: مىشقال (mişqal) (30a/4).

- /k/ және /q/ (/k/) дыбыстары: сөз басы, ортасы және соңында (ق) және (ك) түрінде таңбаланған: قارا (qara) (13b/2), قوينىنىك (qoynıñ) (14b/2), كراك (kirek) (15b/3).

Фонетикалық ерекшеліктері

Дыбыстардың өзгеріп үндесуі сөздерді айту кезінде бір-біріне артикуляциялық жағынан әсер етуінің нәтижесінде жүзеге асады. Ә. Жүнісбеков зерттеулерінде түркі тілдеріндегі сингармонизмнің басты фонологиялық қызметі – түркі сөздерінің бойында біркелкі дыбыстық бояудың сақталуында екендігін, олай болмаған жағдайда сөздердің жағымсыз естіліп, түсінуді қиындататындығы жайында айтады [Қалиев, 2016: 68].

Түркі тілдеріне тән сингармонизм заңдылығына кірме сөздерге жалғанған түркі негізді жалғаулар мен жұрнақтар бағынбайды. Дауысты дыбыстардың еріндік-езулік заңдылықтары да

тұрақты сақталмаған. Қолжазба мәтінінің фонетикалық ерекшеліктері қазіргі қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары негізінде салыстырыла отырып анықталды.

Дауысты дыбыстардың өзгеруі

Фонетикада дауысты дыбыстардың бір-бірімен үндесуі мәтіндегі түркі негізді жұрнақ алған кірме сөздерде көп жағдайда бағынбайды. Лингвальды сингармонизм – түркі тілдерінің ішінде өзбек тіліне ғана тән емес құбылыс. Мұндай өзгерістерді айтылған қағидаларға сәйкес мәтіндегі *hukama+lar+niñ* (2a/8), *di-ğan* (2a/9), *bende+lar+i+ğa*, *қуыруқ-ı-нı* (67b/9) т.б. кірме сөздерге жалғанған жұрнақтар мен жалғаулардың құрамынан көруге болады. Сонымен қатар түркі негізді *ötka(e)zmaқ* (66b/1) етістігінде *-maқ* тұйық етістік жалғауында дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндестігі сақталмаған.

Дауысты дыбыстарда, еріннің қатысы жағынан үндесу нәтижесінде болатын құбылыс лабиальдық сингармонизм ретінде сипатталады. Алайда бұл құбылыс түркі тілдеріне бірдей тән емес. Кейбір кезде еріндік дауысты дыбыстардың өзінен кейінгі езулік дауысты дыбыстарға әсері тек ашық дауыстылардың ықпалынан болса, кейбір жағдайда тек қысаң еріндік дауысты дыбыстардың әсерінен болып отырған.

Төменде дауысты дыбыстардың өзгеріске ұшырауы көне түркі Қашқарлы Махмудтың еңбегіндегі және қазіргі қазақ тілінің қолданыстағы сөздерімен салыстыру арқылы көрсетілді.

- /o/ > /a/: КТ *savuқ* > МК *soғuқ* > *savuқ* (21b/2,3) > қаз. *суық*;

- /a/ > /u/: КТ *bağır* > МК *bağır* > *buğır* (buğır) (56b/9) > қаз. *бауыр*;

- /ü/ > /e/: КТ, МК *kötür-* > *köter-* (16a/5) > қаз. *көтер*;

- /ü/ > /i/: КТ, МК *büt-* > *bit-* (17b/4) > қаз. *біт-*

- /u/ > /a/: КУТ, КТ *boğuz* > МК *boğaz* > *boğaz* (7b/9) > қаз. *мойын сияқты дауысты дыбыстардың сөз ортасындағы дыбыстық өзгерістерін байқауға болады.*

Сөз құрамында қатар тұрған дыбыстардың бірінің екіншісіне ықпал ету бағыты *ілгерінді* және *кейінгі* ықпал арқылы жүзеге асады. Ілгерінді ықпал сөз ішінде немесе екі сөздің арасындағы алғашқы дыбыстың өзінен кейінгі дыбысқа әсер етуі арқылы жасалады. Мәтінде (КУТ) *oқи-* > (МК) *oқи-* > *oқи-* (31a/3) > қаз. *оқы-*; (КУТ)

unut- > (МК) *unit-* > *unut-* (5a/8) > қаз. *ұмыт-* түрінде көне ұйғыр түркі жазба ескерткіштерінде және «Диуани лұғатта» бастапқы және соңғы буындарда еріндік-езулік дауысты дыбыстары арқылы қолданылған сөздердің мәтінде толықтай алдыңғы буындағы дауыстының ықпалымен соңғы буындағы дауыстының еріндік дыбысқа айналуы орын алған.

Жасалу орнынан қарай ерін мен тістің қатысы арқылы дыбысталатын /v/ дыбысының әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға айналуын қазіргі қазақ тіліндегі *үй* және *суық* сөздерінің қолданылуынан көрестуге болады: (КТ) *eb* > (КУТ) *äb, äv* > МК *ew* > *üy* (41b/9) > қаз. *үй*; (ЕТ) *soğıқ, soğuқ* > (КУТ) *soğıқ* > (МК) *soğuқ* > *savuқ* (44b/7) ~ *suvuқ* (67a/9) > қаз. *суық*.

Жуан дауысты дыбыстың жіңішке дауыстыға айналуы /ı/ (ы) > /i/ дыбыстарында байқалады: (ЕТ) *ıd* > (КУТ) *ıd* > (МК) *ıt* > *it* (12a/7) > қаз. *ит*; (ЕТ) *biñ-* > (КУТ) *biş-* > (МК) *riş-* > *riş-* (20a/7) > қаз. *піс-*.

Фонетикада дыбыстардың әлсіреп көмескеленуі әсерінен кейбір сөздердің дыбысталуы өзгеріске ұшырап, яғни редукцияланып отырған. Редукция құбылысына дауысты дыбыстардан көбіне қысаң дауыстылар ұшыраған. Әдетте, редукция құбылысына екпін түспеген буындағы дауысты дыбыстар ұшырайды. Осыған байланысты мәтінде кейбір адам ағзасы атауларын білдіретін сөздерде екінші буындағы қысаң дауысты дыбыстар түбір сөзге қосымша жалғанғанда түсіп қалған. Мұны төмендегі мысалдардан көруге болады.

- *ağız* (30b/1): *ağz-ı* (15b/3), *ağz-ıdın* (4b/6), *ağz-ına* (8b/1), *ağz-ığa* (10a/2), *ağz-ıdın* (65b/1);

- *bağır* (50a/7): *bağr-ı* (10a/6), *bağr-ıda* (10a/5), *bağr-ını* (11a/2), *bağr-ıda* (13b/6), *bağr-ını* (29a/1), *bağr-ığa* (63b/1);

- *boyun* (40b/2): *boyn-ı-ğa* (7b/9), *boyn-u-ğa* (11b/5);

- *tamur* (45a/3): *tamr-ı* (62b/1).

Дауыссыз дыбыстардың өзгеруі

Түркі тілдерінде дауысты дыбыстардың үндестігі сияқты дауыссыз дыбыстардың да бірыңғай қатаң не болмаса бірыңғай ұяң болып үндеседі. Тарихи түркі тілдерінің дамуы барысында дыбыстардың өзгеріске ұшырауы нәтижесінде фонетикалық бірыңғайлану немесе конвергенция үдерісі орын алып отырған. Екінші жағынан бірыңғайлану нәтижесінде дыбыстардың қалыптасуы біраз сөздердің фонетикалық

дивергенцияға ұшырауына (жаз-жай, бақ-бау, семір-семіз т.б.) себеп болған. Алайда фонетикалық конвергенция үдерісі тілдің сөздік қорын толық қамтымаған. Яғни, түбір сөздердің біразы бұрынғы дыбыстық құрамын сақтай отырып, жаңа дыбыстар негізінде жаңа варианттар қалыптастырып отырған [Томанов, 2010: 88]. Мәтіндегі дауыссыз дыбыстардың сөз ортасы мен сөз соңында фонетикалық өзгеріске ұшырау құбылыстары тарихи түркі тілдерімен салыстырылуы төмендегі ретпен берілді:

- /-d-/ , /-d/ > /-y-/ , /-y/ өзгеруі: (KUT) *adaқ* > (МК) *adaқ* > *ayaқ* (15b/4) ~ *ayaғ* (31b/7) > қаз. аяқ; (EUT) *kidin* ~ *kädin* > (МК) *kid* > (HT) *këdin* > *keyin* (35b/9) > қаз. кейін; (EUT) *қод-* > (МК) *қод-* > *қоу-* (12a/9) > қаз. қой-; (EUT) *yad-* > (МК) *yad-* > *yaу-* (49b/4) > қаз. жай-;

- /-ğ-/ > /-v-/ өзгеруі: (ET) *soğıқ* > (МК) *soğuқ* > (HT) *sawuқ* > *savuқ* (51b/1) > қаз. суық;

- /-ğ/ > /-қ/ өзгеруі: (EUT) *sasıғ* > (МК) *sasıғ* > (HT) *sasıғ* > *sasıқ* (65a/6) > қаз. сасық;

- /-қ-/ > /-h-/ өзгеруі: (EUT) *оқша-* > (МК) *оһша* > *оһша* (73a/5)

- /-p-/ > /-f-/ өзгеруі: (ET) *topraқ* > (МК) *topraқ* > (HT) *topraқ* > *tofraқ* (39b/1); (EUT) *köpüg* > (МК) *köpük* > (HT) *köpük* > *köfük* (25a/8) ~ *köfik* (52a/6) > қаз. көбік;

- /-w-/ , /-w/ > /-v-/ , /-v/ ~ /-y-/ өзгеруі: (KT) *eb* > (KUT) *äb*, *äv* > (МК) *ew* > *üy* (41b/9) > қаз. үй; (ET) *tabıſқан* > *tavıſқан* (42b/9) > қаз. қоян.

Кейбір варианттар жіктеліп, алшақтағаны соншалық олардың түбірлес екенін салыстырмалы материалдар көмегімен ғана анықталады. Мысалы: *қат-*, *қатау-*, *қатulan-* етістіктерімен *қатıғ*, *қатuқ* сынды сөздердің о баста бір ғана түбірден тарап осылай қалыптасуы және қазіргі қазақ тіліндегі *қатмы* сын есімінің бір түбірден тарауы, ең алдымен дыбыс өзгерістерінің нәтижесінде орын алған. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген *қатмы* сөзінің көне түркі тіліндегі *қатıғdı*, *қатıғ* түбірінен жасалған *қатıғлан* туынды етістік сипатында айтылған. Яғни, *қатıғdı* сын есімі элизияның нәтижесінде *қатмы*, *қатıғлан* етістігі дыбыстық өзгерістердің нәтижесінде *қатulan* түрінде дыбысталған.

Тіл алды және тіл ортасы дауыссыз дыбыстардың қолданылуы

Орта ғасыр түркі әдеби тілінде (шағатай тілі) сөз соңындағы /-ğ/, /-g/, /-қ/, /-k/ тіл ортасы және тіл арты дауыссыз дыбыстардың жүйесіз орын ауыстыруы жиі кездеседі. Көп буынды сөздердің

соңғы буынындағы /-ğ/ және /-g/ дауыссыздарының қатаң дауыссыз дыбысқа айналуынан сөздердің дыбысталуында бірізділіктің болмағандығы және нәтижесінде сөздердің соңындағы негізгі /-қ/ және /-k/ дауыссыздары да ұяң дауыссыз дыбыстарға айналып отырған [Экманн, 1966: 28].

- /-lığ / -luğ > -lıқ / -luқ: сын есім жасайтын сөз жасаушы -lığ / -luğ қосымшасы кейде - қатаң түрге айналып зат есім тудырушы -lıқ / -luқ жұрнақтарымен араласып кеткен: *hürmetlığ* (12b/7) *tutқағlıқ* (24a/4), *қувvatlıқ* (37a/6).

Сөз соңындағы қатаң /-қ/ > /-ğ/ дыбыстарының ұяң дыбысқа өзгеруі

Мәтінде сөздің соңғы буынындағы /-қ/ және /-ğ/ дыбыстарының қолданылуында бірізділік жоқ. Кейбір мағыналас сөздердің жазылуында екі түрлі варианттың қолданылғандығын көрсетеді. Демек, сөздерді соңындағы дауыссыз қатаң /-қ/ дыбысының дауысты дыбыстардың ортасында бірте бірте ұяң дауыссыз дыбысқа айналуға бейімделгендігін көрсетеді. Мысалы: *sarıғ* ~ *sarıқ*; *қатıғ* ~ *қатıқ*; *sasıғ* (-lıқ) (65a/9) ~ *sasıқ* (66a/2).

-lıқ > -lıғ

Зат есімнен зат есім тудырушы жұрнақ ретінде кең қолданылатын -lıқ жұрнағы бірнеше түркі негізді және кірме сөздерден кейін және өзінен кейінгі жалғаулардың алдында -lıқ > -lıғ ұяң дауыссыз дыбысына айналған. Мысалы: *evlyа+lıғ+ıñ* (1b/2); *tat+lıғ* (22a/2); *sar+lıғ+la-sа* (64a/9); *ſevhat+lıғ* (37a/8); *hürmet+lıғ* (12b/7).

Сонымен қатар бұл жұрнақ бастапқы -lıқ түрінде де кең қолданылған. Демек, *ısitmaғ+lıқ* (22b/6); *tutқағ+lıқ* (24a/4); *bolmaғ+lıқ* (31a/8); *tuғmas+lıқ* (39a/2) сияқты сөздерге жалғанған жұрнақтардың соңындағы /-қ/ > /-қ/ (/ -ğ/) дыбыстарының өзгеруін бірқалыпты сипатта көрсете алмаймыз.

-maқ > -maғ

Тұйық етістік және етістіктен зат есім тудырушы -maқ жұрнағы мәтіндегі көптеген *bol+maқ* (32a/1); *қıl+maқ* (32a/6); *sal+maқ* (19b/6); *yafur+maқ+nı* (20a/3) сияқты етістіктерде бастапқы қалпын сақтаған. Алайда кейбір *bol+maғ+ay* (41a/4); *ısit+maғ+lıқ* (22b/6); *bol+maғ+lıқ* (31a/8) сияқты өзінен кейін жұрнақ

алған сөздерде *-tağ* түрінде /-қ/ > /-ğ/ өзгерісіне ұшыраған.

Дауысты дыбыстардың көмескеленіп түсіп қалуы сияқты редуция мен элизия құбылыстары тек дауысты дыбыстарда ғана емес, сонымен қатар дауыссыз дыбыстар да түрлі фонетикалық жағдайларда әлсіреп көмескеленеді немесе мүлдем түсіп қалады. Жалпы түркі тілдерінде /r/, /l/, /n/ дыбыстары тұрақсыз дауыссыздар қатарына енгізіледі. Сөз ортасындағы /-l-/ > /-ø-/ және /-r-/ > /-ø-/ дыбыстарының түсіп қалғандығын: (EUT) *kältür-* > (МК) *keltür-* > *ketür-* (25a/5) ; (EUT) *birlä* > (МК) *birle* > *bile* (31b/3) мысалдарынан көреміз. Сонымен қатар сөз ортасында /-g-/ , /-ğ-/ > /-ø-/ және сөз соңында /-w/ > /-ø/ дыбыстарының элизияға ұшырауы кездеседі. Мысалы: (ET) *kergek* > (МК) *kerek* > *kirek* (28a/3) > қаз. *керек*; (КТ) *sub* > (МК) *suw* > *su* (28a/4) > қаз. *су*.

Сөз басына /y-/ дыбысының қосылуы арқылы протеза құбылысы тек (KUT) *iğla-* > (МК) *yığla-* ~ *iğla-* > *yığla-* (12a/5) > қаз. *жыла-* сөзінде кездеседі.

Бірнеше сөздердің жасалу формасында *-ğiça* / *-güçe* жұрнақтарына *-ğiңça/ -giңçe* көсемше формаларының әсерінен сөз ортасында қосалқы /-n-/ дыбысының қосылуы арқылы пайда болған *qızığiңça* (17a/6), *yumağiңça* (36a/4) эпентеза құбылысы байқалады.

Түркі тілдерінің дамуында дыбыстардың сөз басы, ортасы немесе соңындағы өзгеруі, көмескеленуі немесе керсінше пайда болуы көп жағдайда түбір сөзге қосалқы жұрнақ жалғанғанда, екі сөздің бірігуінде, сонымен қатар түркі негізді сөздердің тарихи үдеріс салдарынан дамуы барысында бірқатар өзгерістерге ұшырағандығы жоғарыда берілген мысалдар арқылы көрініс тапқан. Осындай дыбыстық өзгерістің тағы бір түрі эпитеза құбылысы тек (KUT) *ärmäk* > (КМ) *erki* > *iken* (40a/8) көмекші сөзінде кездеседі.

Дауыссыз дыбыстардың қосарлануы

Түркі негізді сөздерде екі дауыссыз қатар келмейді. Алайда мәтінде түркі негізді бірнеше сөздердің құрамында дауыссыз дыбыстардың қосарлануын байқаймыз. Мысалы: *yiti* (EU) > *yetti*, *yètti* (HT) > *yetti* (58a/3) > *жеті* (қаз.); *ısiğ* (KUT) > *ıssiğ* (HT) > *ıssiğ* (57b/6) > *ыстық*, *ыссы* (қаз.); *açığlı* (KUT) > *açığ* (HT) > *aççığ* (57b/9) > *ашық* (қаз.); *äşgäk* (KUT) > *eşgek*, *eşyek*, *eşek* (МК) > *eşgek*, *eşek* (HT) > *işşek* (55b/3) > *есек* (қаз.).

Дауыссыз дыбыстардың қолданылуына байланысты айтар болсақ, шағатай тілінде дауыссыз дыбыстардың арасында /ng/ (نك) дыбысының шет тілінен енген сөздерде қолданылмауы негізгі ерекшеліктердің бірі. Алайда мәтінде шет тілінен енген сөздерге түркі негізді жұрнақтар құрамында /ng/ (نك) дыбысын жиі көреміз. Түркі негізді сөздерде: /f/, /ğ/, /g/, /h/, /l/, /ng//ŋ/, /r/, /ş/, /v/, /z/, /c/, /j/ дыбыстары сөздің басында қолданылмайды. Тек /n/ дыбысы сөз басында *ne?* демеулік шылауында қолданылады. Сөз басында /p/(/p/) дыбысының келуі тек кірме сөздердің басында кездеседі. Сонымен қатар түркі негізді сөздерде сөз соңында /b/ (/b/) және /d/ (/d/) дыбыстары кездеспейді. Сөз басында екі дауыссыз дыбыс қатар қолданылмаған [Ergin, 2006:66].

Қорытынды және тұжырымдама

Түркі халықтарының дәстүрлі медицинасы, Қарахан дәуірінің бірінші жартысында әлеуметтік көмек көрсету салаларында және құрылымдау жүйесінде айтарлықтай дамып отырған. Қарахан дәуіріндегі және одан кейінгі билік басшыларының, аумақты адамдардың назарына іліккен мәселелердің бірі – адам денсаулығын сақтау және жақсартуға байланысты орындарды ашу болған. Мысалы, әр билік өкілдері мен аумақты адамдар өз қарамағындағы елді мекендер мен аймақтарда аурухана (*darüşşifa*), сауықтыру (*şifâiyue*) сияқты атаулармен монша және қарттарды қарау орындарын ашқан. Мұнымен қоса, түрлі жәрдем қорлары арқылы жетім-жесірлер мен кедей-кепшіктердің, ауру-сырқау және жәрдемге мұқтаж адамдардың барлық қажеттіліктерін реттеп отырған. Мұндай әлеуметтік қызметтер түркі халықтары өмір сүрген аймақтардағы билік басшыларының арқасында ұзақ уақыттар бойы түркі әлемінің әр жерінде жүзеге асырылып келген. Осы сияқты медицина саласына тікелей қатысты жүйелі қызметтердің артуы нәтижесінде қоғамдағы қажеттіліктер уақытында шешімін тауып отырған. Ислам дінінің ықпалымен қоса, жергілікті халықтардың ықылым заманнан бері қолданып келген шипагерлік дәстүрдің даму үдерісінің іздері әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Қазірдің өзінде басқа түркі халықтарын алмағанда, қазақ халқына тән сан алуан емдеу тәсілдері қолданыстан тыс қалған жоқ. Тақырыпқа байланысты алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып, дәстүрлі немесе халық медицинасы адам ағзасын емдеудің барлық құралдары мен әдістерін

қамту тұрғысынан зерттелуі керек. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу тақырыбы түркі халықтарының ұлттық құндылықтарын және басқа елдермен болған өзара мәдени байланыстардың даму деңгейін анықтауға зор мүмкіндік беретіндігі айқын. Сол мүмкіндіктердің бірі, әрине, түнұсқа мәтіннің тілі мен жазылу ерекшеліктері.

Мәтіннің жазылу және дыбыстық ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде мынандай қорытынды шығаруға болады. Ең әуелі мәтіннің негізі тілдік ерекшелігі шағатай дәуіріне тиесілі классикалық кезеңнен кейінгі ортағасырлық түркі тіліне (шағатай тілі) тән. Ал орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктеріне тән зерттеу нәтижелерін төмендегідей көрсетуге болады.

- араб және парсы негізді сөздердің жазылуы емлесіндегі қателіктердің болуы;

- дауысты дыбыстардың сөз басы, ортасы және соңындағы жазылу емлесі басқа да ортағасырлық мәтіндерде қолданылған араб графикасындағы و, ی, ا, و сияқты төрт әріптің бірімен таңбалануы;

- дауыссыз дыбыстарының жазылуында ب (бе) әрібі - /б/ және /п/ дыбыстарын; ج (жим) әрібі - /ж/ (/дж/) және /ч/ дыбыстарын таңбалауда қолданылуы;

- /ң/ дыбысы نڭ /ng/ дыбыстарының тіркесуі арқылы берілуі;

- түркі негізді сөздерде жиі ұшырасатын құбылыс /t/ және /s/ дауыссыздары ‘ط’ және ‘ص’ орнына ‘ت’ және ‘س’ түрінде жазылуы;

- мағыналас сөздердің жазылуында бірізділіктің сақталмауы;

- ортағасырлық мәтіндерге тән жалғаулар мен жұрнақтардың жазылуындағы бірізділіктің жоқтығы кездеседі.

фонетикалық ерекшеліктер бойынша:

- қысаң дауысты дыбыстардың редукцияға ұшырауы;

- кейбір кірме сөздерге жалғанған жұрнақтар мен жалғаулардың қолданысында лингвальды сингармонизмнің сақталмауы;

- лабиальдық сингармонизмнің сақталмау құбылысының кейбір сөз ортасындағы дыбыстық өзгерістердің нәтижесінде орын алуы;

- /v/ дыбысының әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға айналуы;

- сөз ортасы және сөз соңындағы дауыссыз дыбыстардың элизияға ұшырауы;

- жартылай дауыссыз /y-/ дыбысы арқылы протеза құбылысының орын алуы;

- /-п-/ дыбысының қосылуы арқылы сөз ортасындағы эпентеза құбылысының пайда болуы;

- сөз басындағы эпитеза құбылысының орын алуы;

- бірнеше сөзде дауыссыз дыбыстардың қосарлануы кездеседі.

Алдағы уақытта жоба аясында осы уақытқа дейін жасалған жұмыстардың нәтижелерін өзара сабақтастыру және мәтіннің лексикалық, семантикалық және құрылымдылық ерекшеліктерін анықтау мәселелері қолға алынады. Сонымен қатар қол жеткізген нәтижелер негізінде болашақта қолжазба мәтіндерін зерттеудің өзіндік әдіснамасын қалыптастыру көзделеді.

Әдебиеттер

- Arslan M. & Uysal İ.N. (2020), Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabîbçılık, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Eckman, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, çev., G.Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Ergin, M. (2006). Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayın., İstanbul.
- Қалиев, Б.А. (2014). Қазақ тілінің фонетикасы. Алматы: Эверо, 168 б.
- Қалиев Б.А. (2016). Қазақ тілінің фонетикасы. – Қарағанды, 150 б.
- Томанов М. (2010). Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар.
- Шадкам, З., Қыдырбаева Ү., Тұяқбаев, Ө. (2021), «Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері», Bulletin of history. №3 (102). – 178-187 бб.. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.18>
- Шадкам, З., Тұяқбаев, Ө., Қыдырбаева Ү., Абдраханов Д., (2021), «Дастұр ал-‘илләж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары», Хабаршы ҚазМҰУ, Шығыстану сериясы, №3 (98) – 101-109 бб. <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v98.i3.10>
- Vaner H. (1939). “Esrarü’l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı”. Türk Tıp Tarihi Arkivi. 3/12. – 128-134 b.

Сөздіктер

- А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. 15 томдық, 2-басылым. – 752 б.).
- Alyılmaz, D. (2004). *Eski Türkçenin Sözcüklerinin Düz ve Ters Dizimi*, (1.baskı, 705 s.).
- Gemalmaz, E. (1988). *Eski Türkçenin Lügâti*, (2.baskı, 53s.).
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (1.baskı, 320 s.)

- Suat, Ü., (2012), *Harezmi Altınordu Türkçe Sözlüğü*, (1.baskı, 716 s.).
Türk Dili Kurumu. (2008). *Divanu Lugati't-Türk* (2.baskı, 995 s.).
Toprlı, R., Vural, H., Karaatlı R.. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2.baskı, 338s.).

References

- Arslan M. & Uysal İ.N. (2020), Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler // Türk Dili Tarihinde Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinleri ve Tabîbçilik, [Medicine in Historical and Contemporary Turkish Dialects: Texts, History, Practices, Concepts, Terms // Medical Texts Written in Chagatai Turkish in the History of Turkish Language and Tabîbçilik], Detay Yayıncılık, Ankara.
- Eckman, J. (1988). Çağatayca El Kitabı, [Chagatai Handbook], çev., G.Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Basınevi, İstanbul.
- Ergin, M. (2006). Türk Dil Bilgisi, [Turkish Grammar], Bayrak Yayın., İstanbul.
- Qaliev, B.A. (2014). Qazaq tiliniñ fonetikasi, [Phonetics of the Kazakh language]. – Almatı: Évero, 168 b.
- Qaliev B.A. (2016). Qazaq tiliniñ fonetikasi, [Phonetics of the Kazakh language], Qarağandı, 150 b.
- Tomanov M. (2010). Qazaq tiliniñ tarixi grammatikasi, [Historical grammar of the Kazakh language], S.Torayğırov atındaǵı PMW, Pavlodar.
- Şadkam, Z., Kydyrbayeva, U., Tuyaqbaev, Ö. (2021), «Ortaǵasırlyq türki şıpagerlik dásturi jáne jazba jádigerleri», [Medieval Turkic healing traditions and written artifacts], Bulletin of history. №3 (102), 178-187. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.18>
- Şadkam, Z., Tuyaqbaev, Ö., Kydyrbayeva, U., Abdraxanov D., (2021), «Dastūr al-‘ilāj» medıcinalıq traktatı jáne qoljazba nusqaları», [«Dastūr Al-‘Ilāj» medical treaty and its manuscripts], Xabarşı QazMUW, Şıǵıstanw seriyası, №3 (98), 101-109. <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v98.i3.10>

Dictionaries

- A.Baytursınov atındaǵı til bilimi instıtwtı. (2011). *Qazaq ádebi tiliniñ sózdigi*, [Dictionary of the Kazakh literary language], (15 tomdıq, 2-basılım, 752b.).
- Alyılmaz, D. (2004). *Eski Türkçenin Sözarlıǵının Düz ve Ters Dizimi*, [Straight and Reverse Syntax of Old Turkish Vocabulary], (1.baskı, 705s.).
- Gemalmaz, E. (1988). *Eski Türkçenin Lügâti*, [Dictionary of Old Turkish], (2.baskı, 53s.).
- Caferoǵlu, A. (1968). *Eski Uyghur Türkçesi Sözlüǵü*, [Old Uyghur Turkish Dictionary], (1.baskı, 320s.).
- Suat, Ü. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçe Sözlüǵü*, [Harezmi Golden Horde Turkish Dictionary], (1.baskı, 716s.).
- Türk Dili Kurumu. (2008). *Divanu Lugati't-Türk*, [Divanu Lugati't-Turk], (2.baskı, 995s.).
- Toprlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüǵü*, [Kipchak Turkish Dictionary], (2.baskı, 338 s.).